

Inhoud

Voorwoord	9
I. Spirituele ethiek	10
1.1 Definitie	11
1.2 Model	15
1.3 Deugd	17
2. Betrokkenheid	22
2.1 Gerichtheid	22
2.2 Goedheid	30
2.3 Gedrag	38
3. Betrekkingsgebeuren 1	46
3.1 God en mens	46
3.2 Mens en geest-zelf	58
3.3 Mens en gemeenschap	65
4. Betrekkingsgebeuren 2	78
4.1 Uitdrukking en illustratie	78
4.2 Uitleg en interpretatie	82
4.3 Uitvoering en implementatie	84
5. Betrekkingsgebieden	88
5.1 Theologie	88
5.2 Esoterie	92
5.3 Ecologie	95
Nawoord: Een ethiek van niet-ik	100
Literatuuroverzicht	119
Over de auteur	127

Voorwoord

Als ‘dwerg, staand op de schouders van reuzen’ (Bernardus van Chartres) laat ik mijn analyses in *Spirituele ethiek: Franciscaanse perspectieven* zoveel mogelijk teruggaan op de historische bronnen en de bestaande literatuur. Het schrijven was in zekere zin een – hoogmoedig – experiment in nederigheid, een oefening in ascese om de reuzen (die ouder en groter zijn) zo veel mogelijk en de dwerg (die meer en verder ziet) zo weinig mogelijk te laten spreken. De lezer moest vooral aangesproken worden op zijn mogelijkheid om zelf verder te zien en ook zelf de reuzen te raadplegen en op hun schouders te gaan staan. Het resultaat is een interdisciplinair boekje met compendiumkarakter, dat zich kenmerkt door ketens van citaten uit bronnen en studies die, tamelijk middeleeuws-methodisch en scholastiek-schematisch, in een geordend geheel geplaatst worden. Deze ordening (die vooral morele *mogelijkheden* verzamelt maar ook *mijn* perspectiviteit belichaamt) wil betrekkelijk en niet altijd aantrekkelijk zijn, maar wel beantwoorden aan *betrokkenheid*. Mij gaat het hier – *als* mediëvist, theoloog, franciscanoloog en liefhebber – steeds erom de zaak zelf, die van de spirituele ethiek, zonder moraliseren en zo helder mogelijk voor het voetlicht te brengen. Niet om aan te tonen ‘wie es eigentlich gewesen’ (Leopold von Ranke) maar om te verhelderen ‘wie es eigentlich gesehen’ (Edward Carr), in de veronderstelling dat historische verslagen en spirituele verhalen en ethische verkenningen, inclusief de voorliggende, vaak niet veel meer dan dat vermogen te doen.

1. Spirituele ethiek

Voorliggend boek biedt geen overzicht van de diverse soorten van *ethiek* die de Westerse traditie rijk is, zoals

de ethiek van de deugd (Aristoteles), de ethiek van het leven volgens de natuur (Stoa), de ethiek van het gekerstende leven (Thomas van Aquino), de ethiek van het nut (het utilitarisme), de ethiek van de plicht (Kant) en het humanisme van de andere mens (Levinas) (Leijen, *Profielen van ethiek*, 15).

Het biedt ook geen overzicht van de diverse vormen van *spiritualiteit*, zoals

de lekenspiritualiteit, die zich voltrekt binnen de familiale context; de scholen van spiritualiteit, die zich manifesteren binnen het publieke domein; de tegenbewegingen, die zich onttrekken aan de culturele en religieuze consensus (Waaijman, *Spiritualiteit*, 11).

Het biedt wel een compilatie van spirituele kennis in grondlijnen – een ‘compendium’ –

over hoe handelen moet zijn oftewel over de moraal (Van Tongeren, *Deugdelijk leven*, 16).

Het betrekkingegebeuren tussen ethiek en spiritualiteit, *spirituele ethiek*, wordt hier in eerste instantie als een breed fenomeen – een verschijnsel met een eigen innerlijke logica – in ogenschouw genomen. De methode van de fenomenologie (Edmund Husserl) beoogt een zuivere waarneming en beschrijving van fenomenen en stelt zich aldus de vraag

hoe wij de objecten in de wereld met ons bewustzijn kunnen herkennen zoals ze daadwerkelijk zijn (Mayer, *Edmund Husserl*, 84).

In dit geval wordt het object 'spirituele ethiek' in zijn daadwerkelijkheid herkend c.q. verkend met een franciscaans bewustzijn: een bewustzijn gefundeerd in dan wel op de *franciscaanse perspectieven* van de diverse auteurs van de behandelde kennisbronnen.

1.1 Definitie

Om eerst het bredere veld van de spirituele ethiek in kaart te brengen, begin ik hier met een verzameling mogelijke definities van ethiek en spiritualiteit. Ik ga daarbij voorbij aan de definities die het *wetenschapsgebied* bepalen, zoals (voor ethiek) 'een theoretische discipline waarin nagedacht wordt over de moraliteit of zedelijkheid' (Leijen, *Profielen van ethiek*, 12), of (voor spiritualiteit) 'de kritische reflectie op het fenomeen spiritualiteit' (Waaijman, *Spiritualiteit*, 365). Ik beperk me dus tot de definities die het *werkelijkheidsgebied* betreffen.

Ethiek

- is het geheel van morele principes (Van Dale).
- behelst de morele principes die het gedrag van een persoon bepalen (Oxford Dictionaries).
- probeert de criteria vast te stellen om te kunnen beoordelen of een handeling als goed of fout kan worden gekwalificeerd, en om de motieven en consequenties van deze handeling te kunnen evalueren (Wikipedia).
- is de theoretische bepaling of welke handeling dan ook goed, slecht, juist of onjuist is (Icheku, *Understanding Ethics*, 22-23).
- houdt zich bezig met de vraag wat goed en kwaad is (Steiner, *Spirituele ethiek*, 9).
- gaat over hoe de wereld behoort te zijn of zou moeten zijn (Panza & Pott-hast, *Ethiek voor dummies*, 10).
- denkt na over hoe het handelen moet zijn oftewel over de moraal (Van Tongeren, *Deugdelijk leven*, 16).

Spiritualiteit

- is geestelijk bestaan of een geestelijke levenshouding (Van Dale).

- is de hoedanigheid van betrokken zijn op de menselijke geest (Oxford Dictionaries).
- heeft in de breedste zin te maken met zaken die de geest betreffen (Wikipedia).
- staat voor levenswijzen en praktijken die een visie op het menselijke bestaan uitdrukken en op hoe onze menselijke geesten hun volste potentieel kunnen bereiken (Sheldrake, *Spirituality*, 1).
- staat voor levensinrichting, levensoriëntatie en levenselan (Zweerman, *Wondbaar en vrijmoedig*, 100-101).
- houdt verband met je persoonlijke zoektocht naar een diepere betekenis en een doel van je bestaan (Janis, *Spiritualiteit voor dummies*, 18).
- kan worden gedefinieerd als een godmenschelijk betrekkingegebeuren (Waaijman, *Spiritualiteit*, 424).

Belangrijk in deze definities is enerzijds het *behoren* te zijn, anderzijds het *betrokken* zijn.

Spirituele ethiek betreft nu het betrekkingegebeuren tussen ethiek en spiritualiteit, waarbinnen ‘de ethische en de spirituele werkelijkheid wederkerig tot gestalte komen’ (cf. Waaijman, *Spiritualiteit*, 424). In aansluiting op de definitie van spiritualiteit van theoloog Kees Waaijman – ‘spiritualiteit is (materieel gezien) het godmenschelijk betrekkingegebeuren, dat (formeel beschouwd) een gelaagd omvormingsproces is’ (Waaijman, *Spiritualiteit*) –, definieer ik hier als volgt:

Spirituele ethiek is (materieel gezien) de betrokkenheid op het goede, dat (formeel beschouwd) een gelaagd betrekkingegebeuren is.

De ‘betrokkenheid op het goede’ is daarbij het materiële object:

wat bestudeerd wordt (Waaijman, *Spiritualiteit*, 306).

Het ‘gelaagd betrekkingegebeuren’ vormt het formele object:

het *gezichtspunt waaronder* iets onderzocht wordt (Waaijman, *Spiritualiteit*, 306).

2. Betrokkenheid

Spirituele ethiek is (materieel gezien) de betrokkenheid op het goede. Deze betrokkenheid bestaat uit drie elementen: 1) gerichtheid, 2) goedheid en 3) gedrag. Men zou ook kunnen zeggen: de gezindheid het goede te doen (Van Dale). Deze drie basiscomponenten komen ook terug in bekende definities van deugd, zoals die van de domi- caan Thomas van Aquino (†1274):

De menselijke deugd is een houding die hem vervolmaakt in het licht van zijn goede daden (Thomas van Aquino, *Summa theologiae* 1a2ae 58,3).

2.1 Gerichtheid

Gerichtheid kent twee basisingrediënten: geaardheid en richting. De *geaardheid* betreft de persoonlijke aard van het verlangen (c.q. aard van het persoonlijke verlangen), gekoppeld aan het vermogen tot plaats- en tijdbepaling (oriëntatie). De *richting* betreft de persoonlijke verandering in plaats of tijd, gekoppeld aan de wil (het streven naar een doel) en de toeleg (de inzet voor de realisering van een doel). De aard en het vermogen zijn daarbij gerelateerd aan een bepaalde *houding* c.q. gezindheid; de verandering en de toeleg ook aan een bepaalde *handeling* c.q. gedraging [cf. gedrag; 2.3]. Aangaande het woord ‘oriëntatie’: dit betekent oorspronkelijk het vragen naar de ‘oriënt’, de plaats waar de zon opkomt, dus de plaats die ontwijfelbaar vast ligt (Zweerman, *Wondbaar en vrijmoedig*, 107). Het beeld van de zonsopgang verschijnt op verschillende plaatsen in de Schrift, waaronder de volgende:

Maar voor u, die mijn naam vreest, gaat dan de zon van de gerechtigheid op, die met haar vleugels genezing brengt (Mal 3,20).

Hier, helemaal aan het eind [!] van het Oude Testament, wordt een uiteindelijk oriëntatie voor ogen gevoerd (Zweerman, *Wondbaar en vrijmoedig*, 107): geloof in de Heer leidt naar gerechtigheid en genezing.

En in het Nieuwe Testament:

Zo bekommert zich om ons het licht uit de hoogte; het zal schijnen voor wie zitten in duisternis en in de schaduw van de dood, het zal onze voeten naar de weg van de vrede leiden (Lc 1,78).

Opnieuw wordt de gelovige (in zijn 'geaardheid') door een belofte die hem toeschijnt in beweging (in een 'richting') gezet. Een pregnant voorbeeld van spiritueel-ethische gerichtheid met een meer pragmatische strekking is het rijtje van acht zaligspreekingen, waarin inborst en intentie een verbinding aangaan: arm van geest zijn, verdriet hebben, zachtmoedig zijn, hongeren en dorsten naar gerechtigheid, barmhartig zijn, zuiver van hart zijn, vrede brengen en vervolgd worden (Mt 5,3-10). De basisingrediënten van gerichtheid komen ten slotte terug in bekende christelijke definities van deugd, zoals die van Augustinus (†430) in de woorden van de franciscaan Bonaventura (†1274):

De volmaakte deugd is waar de rede haar einddoel bereikt (Bonaventura, *Apologia pauperum* 3,2).

2.1.1 Franciscus

Bij Franciscus komt gerichtheid vooral terug in drie vormen: 1) voornemen, 2) volgen en 3) volharden.

1) *Voornemen*. Aan het begin van de spirituele levensweg staat een voornemen in de vorm van een willen:

- 'Als je onverdeeld goed wilt zijn' (*Regel* 1,2).
- 'Als iemand Mij achterna wil komen' (*Regel* 1,3).
- 'Als iemand naar Mij toe wil komen' (*Regel* 1,4).
- Als iemand op ingeving van God deze levenswijze wil aannemen (*Regel* 2,1).
- Als hij het daarna met zuivere intentie wil (*Regel* 2,4).

In het voornemen verbinden zich de 'liefde van de geest' met de 'eigen beweging' (*voluntarie*) (*Regel 5,14*) en het menselijk verlangen met de wil van God:

- Dat hij zo verlangt te zijn als de Heer dat wil (*Regel 10,3*).
- Ieder menselijk schepsel onderdanig zijn omwille van God (1 Pe 2,13) (*Regel 16,6*).
- Met de hulp van de genade moet de wil geheel op God gericht zijn (*Brief aan de hele orde 15*).

Het willen wat God wil betreft naast een 'zijn' ook een 'doen':

- De wil van de Heer te volgen en Hem alleen te behagen (*Regel 22,9*).
- Wanneer wij de wil doen van de Vader (*Brief aan de gelovigen 1,9*).

Gaande de spirituele levensweg wordt dit voornemens willen tot voortdurend verlangen:

- Telkens als zij dat willen (*Regel 21,1*).
- Met heel onze ziel door steeds naar U te verlangen (*Gebed bij het onze vader 5*).

2) *Volgen*. De franciscaanse levenswijze behelst 'de leer en de voetstapen van onze Heer Jezus Christus volgen' (*Regel 1,1*). Zij die de Heer volgen, *vervolgen* de smalle weg die naar het leven leidt (Mt 7,14) (*Regel 11,13*), *gaan* door de wereld (*Regel 14,1*) en zullen het koninkrijk van God *binnengaan* (vgl. Joh 3,5) (*Regel 16,7*). De *spirituele* component van volgen komt onder meer als volgt ter sprake:

- 'Zijn kruis opnemen en Mij volgen' (Mt 16,24) (*Regel 1,3*).
- De nederigheid en de armoede van onze Heer Jezus Christus volgen (*Regel 9,1*).
- Onze Heer Jezus Christus, wiens voetstappen wij moeten volgen (vgl. 1 Pe 2,21) (*Regel 22,2*).

3. Betrekkingsgebeuren 1

Spirituele ethiek is (formeel beschouwd) een gelaagd betrekkingsgebeuren. Dit betrekkingsgebeuren bestaat uit drie lagen, die ook positief *op elkaar* inwerken: God en mens, mens en geest-zelf, en mens en gemeenschap. Bindt de mens zich geheel aan God en aan het goede voor de ander, dan wordt ook de menselijke gemeenschap ingebonden in Gods goedheid. De drie lagen hebben hun vertrek- en zwaartepunt in het bekende christelijke dubbelgebod:

U zult de Heer uw God liefhebben met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand. Dat is het grootste en eerste gebod. Het tweede is daaraan gelijk: U zult uw naaste liefhebben als uzelf (Mt 22,37-39; Mc 12,33; Lc 10,27; Dt 6,5).

3.1 God en mens

Het betrekkingsgebeuren tussen *God en mens* is het werkelijkheidsgebied van de spiritualiteit. De ‘verhouding tot het Absolute’ is een dynamische: ‘de mens is geschapen naar Gods beeld, om uit te groeien tot gelijkenis met Hem’ (Waaijman, *Spiritualiteit*, 1). God manifesteert zich in het menselijk bewustzijn en de mens investeert (geloof, gebruiken, gedragingen) in de Godsrelatie. Deze dynamiek heeft de trekken van een liefdesrelatie, waarbij twee personen tot elkaar aangetrokken worden: ‘Wij hebben lief, omdat Hij ons het eerst heeft liefgehad’ (1 Joh 4,19). In de geloofswaarden van Paulus (Pansters, *Franciscan Virtue*, 45-46):

Maar wie God liefheeft, die wordt door Hem gekend (1 Kor 8,3).

En in zijn spiritueel-ethische aansporing:

Streef naar gerechtigheid, vroomheid, geloof, liefde, volharding, zachtmoedigheid (1 Tim 6,11).

De liefde kan hier zeker gezien worden als een *deugd* die functioneert in de Godsbetrekking, bijvoorbeeld als een van de drie theologale deugden:

Deze drie dingen blijven altijd bestaan: geloof, hoop en liefde; maar de liefde is het voornaamste (1 Kor 13,13; 1 Tes 1,3; 1 Tes 5,8).

Of als vrucht van de Heilige Geest:

Maar de vrucht van de Geest is liefde, vreugde, vrede, geduld, vriendelijkheid, goedheid, vertrouwen, zachtmoedigheid, zelfbeheersing (Gal 5,22-23; 2 Kor 6,6).

Zij staat echter vooral *symbool* voor de spirituele vorm van die betrekking zelf, waarvoor geldt: ‘de werkelijkheid van God nadert er de menselijke werkelijkheid tot in de grond van haar bestaan en omgekeerd biedt de menselijke werkelijkheid zich erin aan’ (Waijman, *Spiritualiteit*, 565). Over de relatie tussen de godmenselijke liefdesband en de *morele* gesteldheid van de mens heet het, in franciscanologisch-theologische taal:

Houdt de mens van God, de totaliteit van al het goede en grote, dan streeft hij ernaar zich van de ketenen van de aardse vreugde te ontdoen. Hij ontgroeit zijn natuurlijke zwakte en hij wordt door de genade van God naar binnen getrokken en innerlijk getransformeerd. Hij wordt gelijk aan God en daarmee moreel volkomen. Van de aard van de liefde en de graad van de liefde hangt de edelmoedigheid van de mens geheel af (Morant, *Unser Weg*, 263).

3.1.1 Franciscus

Het betrekkingengebeuren tussen God en mens is bij Franciscus vooral een relatie waarin het individu aan God gebonden wordt. Deze relatie is dynamisch, werkt in op de andere lagen (mens en geest-zelf, mens en gemeenschap) en bevat 1) actieve, 2) passieve en 3) reactieve elementen. Ik beperk me hier tot voorbeelden uit de *Regel* (1221) van Franciscus.